

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՆՆՔ

Գիրքը և պարբերական մամուլը — Պոլսահայ գրականութիւնից: Քասիմ և Շաւարշ — Ռ. Պէրպէրեանի լեռնիք և Յուլքա: — Մտածողը-բանաստեղծ: — Մեր և օտար գրականութեան նորութիւններ: — Ամսագրների և գրքերի շուրջը:

Ա.

Վաղուց է այսպիսի ուրախ սրտով և վառ յոյսերով չէի հեռացել ես Գովկասից... Գուցէ ընթերցողը զարմանայ, թէ ինչ կայ ուրախանալու, քանի որ հայ կեանքը վաղուց է միխթարական գործեր չի արտադրել: Իրաւունք ունէ՞ք, կպատասխանեմ ես ես չեմ վիճում, որ հայերս առանձին միխթարական «գործեր» չենք ցոյց տուել վերջին ժամանակներս, բայց տխուր մենայնիւ, ես ուրախանում եմ, որովհետեւ տեսնում եմ, որ մենք մեռած, դիակնացած չենք իսպառ: Իսկ այդ այժմուայ ժամանակին մեծ բան է.

Իսկ որ մենք մեռած չենք — ապացոյց մեր գրականութիւնը:

Ես տեսայ և համոզուեցի, որ ասպարիզի վերայ «գիրք» է երևացել. միթէ դա ուրախալի երևոյթ չէ: Գրավաճառների մօտ ի ցոյց են դրուած նոր գրքեր, տպարաներն զբաղուած են գրքեր տպելով, հեղինակները երկրորդ և երրորդ հրատարակութիւններն են առնում շրենց գրքերի, սրտի բերկրութեամբ լսում ես, որ Խ. Աբովեանը սպառել է, Ռ. Պատկանեանինը — քիչ է մնացել, Ռաֆֆիինը մեծ պահանջ կայ, Ահարոնեանինը — երկրորդ տպագրութիւնն է սպառուում և այլն և այլն: Սա ի՞նչ է. միթէ մտաւոր կենդանութեան ապացոյց չէ: Ես չեմ ասում, որ կարգալը հայերիս համար պահանջ է դառել, ոչ: Ես միայն տեսնում եմ, որ հայ

գիրքը ասպարէզ է ելել և մուտք է գործում գիւղերը, քաղաքները, ընտանիքները, երիտասարդական շրջանները:

Գլխավորապէս պահանջւում են հայ վիպասանները հին և նորագոյն շրջանների, բայց տարածւում են և հանրագում, ժողովրդականացրած — գիտական գրքեր էլ: Բազում լսեցի, որ այնտեղ պահանջ կայ քաղաքատնտեսական բովանդակութեամբ գրքերի. բայց այդպիսիներ մենք գրեթէ չունենք: Սա դեռ սկիզբն է «երկանց». սակաւ առ սակաւ գիրքը աւելի ևս լայն ծաւալով կտարածուի և կմտնի այնպիսի խաւեր, ուր երբէք հայ գիրք չի եղել. նա կգտռնայ պահանջ — և պէտք կլինի այդ պահանջին բաւականութիւն տալ: Թող ուրեմն կառույ ոլտերը մտածեն այդ մասին և վաղօրօք կազմակերպուեն գործերու:

Առ այժմ կարող եմ ցոյց տալ հետեւեալ աչքի ընկնող պակասութիւնների մասին. ա. գինը (Թանգ է: էժանացներու միակ միջոցը մեծ քանակութեամբ հրատարակելն է. իսկ այդ անշուշտ կարելի է այնպիսի գրքերի վերայ, բոնք արդէն ժողովրդականութիւն են ստացել (Խ. Աբովեան, Բաֆֆէ, Պատկանեան, Պաօշեան և այլն) բ. Ձկան լաւ թարգմանական գրքեր՝ վէպեր, բանաստեղծութիւններ, պատմական գրութեանքներ և այլն. գ. Քիչ են զուտ մանկական և էժանագին ժողովրդական գրքեր. էժանագին տեսելով ես հասկանում եմ մէկից մինչև տասը կոպէկ (համեմատեցէք ДОНСКАЯ РЫБЬ-ի հրատարակութիւնները). դ. Ձկան ձեռնարկներ՝ աշակերտական, բանուորական, արգիւնաբերական, գործարանական և այլն. ե. Ձկան ցրիչներ, կազմակերպութեան գրքերի վաճառման գործը. զ. Գրավաճառները շատ մեծ տոկոս են վերցնում իբրև կոմիսիա կամ գեղջ *):

Սա իմ նկատողութիւններն է, որի վրայ կարելի է դեռ շատ ուրիշներն էլ աւելացնել, և որոնց հետ կարելի է, վիճողներ էլ կլինեն. ես ուրախութեամբ կլսեի ուրիշի կարծիքներն էլ այդ մասին:

*) Իսկ ամենից գլխավորը, որ գրավաճառները, աննշան բաղառութեամբ, ամենեւին չեն վճարում: ԽՄԲ.

Չեմ կարող ասել, որ մեր պարբերական մամուլն էլ նույնպիսի կենդանութիւն է ցոյց տալիս, ինչպէս և գիրքը: Ընդհակառակը, այս բոլորիս ղեկավարող ոյժը տեղափոխուել է մամուլից գիրքը:

Մինչև այժմ մեր մէջ պարբերական մամուլը գրքի դերն էլ էր կատարում. այժմ տեղի է ունենում աշխատանքի բաժանումն և մեր մամուլին կմնայ անել այն, ինչ որ անում է ամեն մի ուրիշ ազգի մամուլը: Մեր թերթերը և ամսագրերը պէտք է զբաղուեն օրուայ հարցերով, պէտք է ուղղութիւն տան, պէտք է մտաւոր կենդանութեան պարագլուխներ լինեն, նոր մտքերի ու գաղափարների, ճրագրների ասպարէզ լինեն, նոր ոյժեր առաջ քաշեն, հարցեր վճռեն, վէճեր լուծեն: Եւ այս բոլորը պէտք է կատարուի հրապարակախօսութեամբ, գեղարուեստական գրականութեամբ և գիտական փիլիսոփայական գրութենքերով. այստեղ բացի ուրիշ պայմաններից առաջին դերը խաղում է նիւթի թարմութիւնը և ընտրութիւնը: Ըստ երևոյթին այդ «գիֆֆէրէնցիան» արդէն կատարուել է Պոլսահայ գրականութեան մէջ, որի հետ սակայն մենք շատ քի ծանօթ ենք:

Հ

Ես անկեղծօրէն ցաւում եմ այդ հանգամանքի վերայ և ոչ թէ այն պատճառով, որ Պոլսահայ գրականութեան մէջ երևան են գալիս գեղարուեստական գոհարներ, որոնցից մենք զուրկ ենք մնում: Ոչ. այդ կողմից ես ապահով եմ, որովհետև մեր գրականութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ Պոլսահայ գրականութեան ընտիր երևոյթները ժամանակի ընթացքում մեր, արևելեան հայերիս, սեփականութիւնն էլ են դառնում: Ես ցաւում եմ, որովհետև գրականութեան միջոցով մենք կկարողանայինք ի մօտոյ հետեւել մեր Պոլսահայ եղբայրների մտաւոր կեանքին, առօրեայ չարն ու բարին, իղձ ու յոյսերին: Կարգալով Պոլսահայ օրաթերթերը և ամսագրերը կամ շաբաթագրերը—եւ տեսնում եմ, որ Պոլիսը իսկական հայկական կենդրոն է, որի հետ կապուած են բոլոր հայ գաւառները և զանազան

Հայ գաղութները Բալկանեան թերակղզու վերայ, Եփպոսոսում, Կիպրոսում և այլուր: Այստեղ կայ Հայ կեանք իր բոլոր բազմազան ճիւղաւորութիւններով ու երևոյթներով և որ գլխաւորն է՝ այդ կեանքով հետաքրքրուողներ կան: Ազգային վարչութիւն, Պատրիարքարան, դպրոց, հիւանդանոց, գրականութիւն, վերջապէս «ազգայիններն» լէգէօն—դրանք լոկ խօսքեր չեն, այլ և շատ պարզ հասկացողութիւններ, որոնք մարմնանում են այս կամ այն տեսանելի կերպով: Եւ չնայած բոլոր դժուարութիւնների և արգելքների—այս բոլորին մասնակից է ազգը, իբրեւ հաւաքական մի մարմին, ի դէմս Օրմանեանների, Օտեանների, Եղսուֆեանների, Յակոբեանների, Պէրպէրեանների, Իւթիւճեանների և այլոց, որոնցից ամեն մէկը ներկայացուցիչ է որոշ ասպարիզի, որոշ երևոյթի, որոշ գործի:

Թրքաց գրաքննութիւնը շատ խիստ է. այդ պատճառով էլ թրքահայ մամուլը խեղճ գրութեան մէջ է: Այնուամենայնիւ նա կարողանում է արտափայլեցնել թէ Պօլսահայ և թէ գաւառացի հայերի կեանքը: Մենք տեսնում ենք, որ սրբ. Պատրիարք Օրմանեանը անխոնջ աշխատում է և մինչև իսկ կատարում է հասարակ քարոզչի պաշտօնը: մենք տեսնում ենք պէսպէս «ժողովներ» են գումարւում գրեթէ ամեն օր և կօլլէգիալ կերպով վճիռներ են կայացնում ամենալուրջ հարցերի մասին: տեսնում ենք, որ հարուստ և «ազնուական» դասը անտարբեր չէ դէպի ազգային գործերը և իր նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնն է ցոյց տալիս թէ դպրոցին, թէ գրականութեանը, թէ եկեղեցուն, թէ գաւառական բնակչութեան: Եւ ըստ երևոյթին Պօլսահայերի մէջ մեծ նիւթական ու բարոյական ոյժ կայ, և չնայած բոլոր աննպաստ պայմանների, նրանք մեծ դեր են խաղում Պօլսի ընդհանուր կեանքի մէջ իբրեւ վաճառականներ, պաշտօնեաներ, ազատ պրօֆէսսիայի ներկայացուցիչներ, վերջապէս իբրեւ արհեստաւորներ ու բանուորներ: Հայերը այնպիսի մի գիրք ունեն, որ նրանց անտես առնել չի կարող ոչ Տաճկաց կառավարութիւնը և ոչ էլ Եւրոպայի ներկայացուցիչները:

Այս բոլորը ի նկատի ունենալով ես ուղղակի խորհուրդ եմ տալիս ամեն մի հայի, որ կամի գաղափար կազմել հայ կեանքի մասին՝ հետեւել Պօլսահայ մամուլին:

Գ.

Այժմ մի երկու խօսք էլ Պօլսահայ զուտ գրական երեւութների աւթիւ: Մեր ընթերցողները գուցէ չեն մոռացել համակրելի Պօլսահայ հեղինակ «Քասիմ»-ին, ես չգիտեմ կեղծ անուն է դա, թէ իսկական, միայն կարող եմ ասել, որ նա ամենայն իրաւամբ կարող է Պարոնեանի յաջորդ համարուիլ: «Կեանքի տեսարանների» հեղինակը տաղանդաւոր վիպասան է և նրզիծալը, մի բան, որ այնքան պակասում է մեր, Կովկասահայ գրականութեան: Քասիմը «Մանգուսէի էֆեբար» ի խմբագիրն է և նրա մշտական ֆէլիէտօսիստը: Թրքահայ այդ թերթում Քասիմը գետեպում է վէպեր և պատկերներ, վերցրած Պօլսի առօրեայ կեանքից: «Մասիս»ը իր մէկ խմբագրականով հարկ է համարում մատնանիչ անել Քասիմի «կնճռոտ հանգուց» ի վերայ, որը «սրկածաւոր» վէպի բնաւորութիւն ունենալով հանդերձ լիովին իրական վէպ է «ուր հեղինակը մեր առջև կը պարզէ շարքը տիպարներու որոնց կը հանդիպինք շուրջերնիս, կնկարագրէ միջավայր, որուն մէջ կապրինք, կարձանագրէ խօսակցութիւնները զորս կրլսենք¹⁾»: Նա գրում է հասարակ ընթերցողի համար և ինչպէս երևում է արդէն իսկ ժողովրդականութիւն և սէր է վայելում ընթերցողների այդ դասի մէջ: Ես չեմ կարգացել Քասիմի այդ կամ ուրիշ վէպերը, բայց «Կեանքի տեսարանների» հիման վերայ իրաւունք ունիմ կարծելու, որ «Մասիս» գրածը ճշմարտութիւն է: Քասիմը պէտք է որ ընթերցողներ ունենայ, որովհետեւ նա գրում է հասարակ և ոչ շինծու լեզուով և հաւատարիմ է մնում իրականութեան, այսինքն անում է այն, ինչ որ տեսիլ է ամեն մի վիպագրող և որից սակայն խուսափում են Պօլսահայ բազմաթիւ «նովէլ»-

¹⁾ Մասիս 1904 թ .20.

լիստները» (նորավէպ գրողները) և վիպասանները: Հետեանքը լինում է այն, որ մեզ նման «օտար մթնոլորդի» ընթերցողը ըստ մեծի մասին չի կարող մարսել Պօլսահայ նորավէպները և ձանձրոյթ է գգում ընթերցասնութեան ժամանակ, և ընդհակառակ, մեծ հաճոյքով կարդում է Պարոնեանի, Քասիմի և նման գրողների երկերը: Այսպէս «Մասիս»-ի մէջ գետեղուած բազմաթիւ վէպերից և բանաստեղծութիւններից ես պէտք է գերազանցութիւն տամ այն գրուածքին, որ թեպէտ և պատկանում է պատահական գրողի, բայց իր պարզութեամբ, իրական ճշմարտութեամբ և հումորով—աչքի է ընկնում: Խօսքս Շ. Շաւարշի «Պօլսական Ամուսնութիւններ» պատմուածքի մասին է, որը չգիտեմ ինչու վէպ է անուանուած: Նա վէպ լինելուց շատ հեռու է և իսկապէս ասած մի պատկեր է կամ պատմուածք: Հեղինակը ուղղակի լուսանկարում է Սարգիս Աղայի նշանտուքը, զուգնթացաբար տալով մի քանի Պօլսական տիպեր, գլխաւորապէս վաճառական շրջանից: Հեղինակը ուշիմ դիտող է և վարպետ լուսանկարող, այնպէս որ չի մոռացուել մարդու, տեղի, հանգամանքի և ոչ մի գիծ, որ ընդորոշում է ամբողջ պատմուածքը: Ձեր առաջ կենդանի կանգնած են և խեղճ Սարգիս Աղան, կիսակիրթ մանուֆակտուրիստը, և նրա գործակատարները, և աղքատացած Սիփոնիկ Աղան իւր ընտանիքով և օրիորդ Մառին, որին անբաղտութիւն է ունեցել հաւանել Սարգիս Աղան, վերջապէս Մըթմըթեանի տունը—տեղը հաճի Վարդերեսով հանդերձ: Հեղինակը պատմում է միշտ ժպիտը երեսին, չմոռանալով այնպիսի մանրամասնութիւններ, որ ում ասես ծիծաղդ կշարժեն և ես կուշտ կուշտ ծիծաղում էի պատկերի վերջին երեսները թերթելով: Նոյն «Մասիս»-ի աշխատակից Գամէրի «ուրուագիծները» իմացայ, որ Շ. Շաւարշը կեղծանունն է Մանչեստրցի վաճառական Մ. Արապեանի: որը ընդի Պօլսեցի է: Ուրախալին այն է, որ հեղինակը ընդամենը քսանհինգ տարեկան է և մեծ սիրահար է գրականութեան: Ով գիտէ, գուցէ մօտ ժամանակում Շաւարշի աւելի ևս լուր երկերուն

ալ կհանդիպինք. ափսոս կլինէր, եթէ ալգալիսի գրիչը անգործութեան դատապարտուած լինի:

Դ.

Մի բան, որին ես դեռ չեմ կարողացել ընտելանալ — արդի Պօլսական քնարն է: Թէ նրա լեզուն, թէ ոգևորութիւնը, թէ նիւթը — ինչ շատ խորթ է թւում. ըստ մեծի մասին ես ստիպուած եմ մի քանի անգամ կարդալ միւլենոյն ոտանաւորը, որպէսզի հասկանամ նրա գաղափարը և ըմբռնեմ նրա գեղեցկութիւնը. եւ երբ հասնում եմ նպատակիս — ստիպուած եմ լինում խոստովանելու, որ մեղաւորը ես եմ և ոչ թէ հեղինակը. նա գրում է այնպէս, ինչպէս որ պէտք է գրէ ամէն մի պօլսեցի բանաստեղծ և նրան ամէն մի ընթերցող անշուշտ կհասկանալ: Իսկ եթէ մենք չենք հասկանում նրանց — մեղքը մերն է: Այնու ամենայնիւ շնորհալի ոտանաւորների, իսկական բանաստեղծական աւելին — ես շատ քիչ եմ պատահել: Առաջուց այդ տեսակ գաղափար կազմած լինելով Պօլսահայ բանաստեղծների մասին, ես իհարկէ շատ էլ չհաւատացի Տ. Ջրաքեանի գովասանքներին¹⁾, որ նա թափում է Ռ. Յ. Պէրպերեանի «խոհք և յուշք» երին: Ռէթէոս Պէրպերեանին ես գիտեմ իբրև մանկավարժ, հռետոր, քննադատ. և գիտեմ որ այդ երեք ճիւղերումն էլ նա առաջնակարգ տեղ է բռնում: Առաջ էլ, այժմ էլ ես հիանում եմ կարողալով նրա ճառերը. երևակայում եմ, ինչպէս պիտի հիանալի եթէ լսէի: Ճառերից և յօդուածներից երևում է, որ նա բազմակողմանի զարգացած և խելօք մարդ է: Չէի կարծում, որ նա և բանաստեղծ է: Բայց երբ ստացայ նրա «Խոհք և Յուշք»-ը և ուշի ուշով երկու-երեք անգամ կարդացի — տեսայ որ Ռ. Պէրպերեանը իրաւունք ունի իր տաղանդների շարքում — բանաստեղծի տաղանդն էլ աւելացնել: Այդ բաւական չէ — ես տեսայ, որ իբրև մարդ էլ ու իբրև ամուսին հազուադիւտ տիպերից մէկն է: Արտաքին կողմից

¹⁾ Արևելեան Մամուլ, 1904 թ. 34.

բանաստեղծութիւնների ժողովածուն մի քիչ տարօրէնակ է թւում կարծես՝ սկզբում իր և կնոջ պատկերը, յետոյ զաւակների գրուպպան. գրքուկի մէջ զետեղուած է 46 ոտանաւոր—բոլորն էլ 12-ական տող, ամեն մի տող 11 ական վանկից բաղկացած: Ով գիտէ— գուցէ դրանով հեղինակը ուզեցել է ցոյց տալ, որ իր վեշտն ու սուգը միշտ միօրինակ են... Սակայն քնն է վշտի պատճառը:

Այստեղ է ահա սարսափելի դրաման: Նա կորցրել է իր սիրած մատաղահաս կնոջը, իր երեխաների մայրը իր ընկերը: Մեռել է նա

... «Որ քու կեանքիդ ամեն վայրկենին
Քեզ հետ շնչող ընկեր մըն էր անմեկին,
Որուն սիրտը կուրծքիդ վրայ կը թրթռար
Ու աչքերուդ մէջ էր նայուածքն անդադար,
Ոյր հետ էիր իբրեւ մարմին և ստուեր,
Միաձուլ կեանք, հոգի, իղձ, կամք և խոհեր...»

Հեղինակի համար դա այնպիսի մի կորուստ է, որ նա չի կարողանում ուշքի գալ սարսափելի հարուածից: Նա նայում է չորս կողմը—և միայն ամայութիւն է տեսնում՝ տանը, սենեակում, միայն որբացած երեխաներին է հանդիպում: Եւ ահա տեսէք թէ ինչպիսի պատկեր է տալիս փիլիսոփայ բանաստեղծը թյն բնակարանին «ուրկէ մեկնած է զայն լեցնող քաղցր հոգին»:

Ո՛հ Աստուած իմ, ամայութիւնը յարկին
Ուրկէ մեկնած է զայն լեցնող քաղցր հոգին:
Տաճարն է այն, ոյր կործանած է խորան,
Ու ալ դադրած պաշտամանց կարգ սրբազան.
Վառարանն է, ուր չի վառիլ այլ ևս հուր,
Մարմինն է զոր կեանքը թողեր է թափուր:
Ու հոն համայն յիշատակ է գիւրբացուր,
Ամէն կէտէ արցունքի շիթ մ'իյնալու.
Հոն ամէն բան լի էր իրմով, ու հիմայ
Անշունչ իբր ալ թըւին հարցնել «հըր է նա»:
Շրջանակ մ'է տունն ոյր նկարն է ինկեր.
Սեւը չորս գին սրտից սուգը գրծագրեր...:

Ինչ վրայ շատ խորը տպաւորութիւն գործեց այս բանաստեղծութիւնը և յիշեցրեց Պէտրարկայի ու Շէկսպիրի սօնէտները, Ռօդէնբախի Վաութիւնը»։ տեսէք թէ որ ապօրձանի խոր ըմբռնում իր և շրջապատի հոգեբանութեան և տրամագրութեան. որպիսի համեմատութիւններ՝

«Շրջանակ մ'է տունն ոյր նկարն է ինկեր»։

Էլ քնչ գին ունի այդ շրջանակը առանց թանկագին պատկերի... սիրած ընկերը մեռած է. էլ ինչու է կեանքը, նրա վայելքները. նա նրանցով չի կարող օգտուել. նրանք միայն լիշողութիւններ պատկերացնելու ոյժ ունեն այսուհետեւ,—ուրիշ արժէք հեղինակի համար չունեն։ Եւ նա լիշում է անցեալ օրերը, երջանիկ ժամերը—եբբ նրանք միասին էին. ո՛հ որքան երջանկութիւն և որպիսի անգութ հարուած զրկուել ընդ միշտ նրանից։ Սուգ և վիշտ, կսկիծ և արցունք—ահա նրա բաժինը այսուհետեւ։ Եւ քնչ զարմանալի ու անբացատրելի բան է այդ մահի ասածդ. ո՞վ կարող է հասկանալ թէ քնչ է նա և ո՛ւր է սահմանը կեանքի և մահուան։ Այդ հարցը խորասուզում է նրան մտածմունքների մէջ, որոնց հետ կապում են լիշողութիւնները և արտայայտում են հետեւեալ գեղեցիկ էլեգիայով՝

«Կեանքէն ի մահ քնչ անջրպետ, քնչ միջոց.

Մահէն քանի տարբեր կեանքին յետին բոց,

Մինչ կապրի դեռ, կրնա՞լ հիւանդը նայիլ,

Խօսիլ քեզի, ու արտասուիլ, ու ժպտիլ,

Հոգին հոգւոյդ հաղորդակցիլ, ու սիրուդ

Արձագանք տալ իր սրտեկին սէրն ու ռութ.

Կա՛լ, անոր հետ չես դու մենակ, ու որքան

Ալ ոգեսպառ՝ բայց կըշնչէ, հոն է ան...

Յանկարծ—անհաս, ցնորեցուցիչ անցք—ըզքեզ

Իրեն քովը մենակ մնացած կը գտնես.

Ոչ սև ժպիտ, ոչ սև արցունք, խօսք, նայուածք,

Մարած երկինք ուրկէ արևն է մեկնած...

Ահա այսպէս կնոջ մահը Ռէթէոս Պերպէրեանին բանաստեղծ է արել և թելադրել է այն սգի և տրտ-

մութեան տողերը, որոնք գուցէ ամենալաւերը չեն այս ժողովածուի մէջ, բայց որոնք բնորոշում են մտածող — բանաստեղծի տրամադրութիւնը և քնարը: Մենք գիտէինք, որ Ռ. Պէրպէրեանը խոր մտածել գիտէ: Եթէ իմացանք, որ նա և խոր զգալ գիտէ: Իսկ անկեղծօրէն արտայայտել իր զգացմունքը — արդէն բանաստեղծութիւն է: Եւ այդ տեսակ բանաստեղծութիւն մեր գրականութեան մէջ դեռ չգիտեմ. կան դրանից լաւերը և վատերը, գեղեցիկները և անշնորհները, աւելի զօրեղները և թուլերը. բայց այդ բնաւորութեամբ մեր գրականութեան մէջ ես դեռ չեմ պատահել: Կայ ընդհանուր գրականութեան մէջ մէկը, որին մօտենում է իր «Մոգք ու Յուշք»-ով Ռէթէոս Պէրպէրեանը — դա Պէտրարկան էր, որ դարեր առաջ, Իտալական վերածնութեան լուսադէմին ողբացել էր հրաշալի սօնէթներով իր աննման Լաուռայի սէրը և մահը: Հէնց այս ընդհանրութիւն է գալիս նրա XI-րդ սօնէտը (*In morte di Maddonna d'aura*), որի վերջին տողերը թող մխիթարութիւն լինեն մեր բայ բանաստեղծին, որ յանձին տիկին Զարուհու — կորցրել է իր Լաուռային ..

Ե.

Կուզէի ես անմահն Բէթհովէնի պէս՝ ասել «ընկերներ, թողնենք այս տխուր հնչիւնները. երգենք ուրիշ, աւելի պայծառ և աւելի ուրախ երգեր»... Բայց ո՞ւր է ծիծաղ, ուր է ժպիտ. ես չեմ տեսնում այն: Եւ եթէ պատահում էլ է տեսնել, ես զգում եմ այն խոր կսկիւղ, «անտեսանելի արցունքները» (ինչպէս Գոգօլն ասաց) որոնք ծածկուած են արտաքին խինդ ու ծիծաղի տակ:

Մի քանի մանր գրքոյկներ կարդացի և չտեսայ, որ հեղինակներէց մէկն ու մէկը ուրախ զուարթ տրամադրուած լինէր: Իրականութեանը հաւատարիմ — նրանք կամ ողբում են (ողբ չէ միթէ Ա. Իոհաննէսի քնարը, Ահարոնեանի մուսան. «այժմէութեան» նարեկացիներ են նրանք), կամ զայրոյթով հեգնում են, կամ համարձակօրէն ապտակում են: Նշանաւորն այն է, որ

թէ սկսնականները թէ անուն վաստակած գրողները, թէ տաղանդաւոր գրողները, և թէ գրիչ մրտադէմները—բոլորը մի եղանակով են երգում, մի տօն են պահում, որ է

«Մի սրտաշարժ, մի շատ տխուր, տրտում երգ»:

Ես կարծեցի, որ պ. Յ. Թումանեանցի (Սուրբաթեանի) երկու գրքոյկը կտայ կեսնքի ուրախ պատկերներ. բայց—նրանք ծիծաղաշարժ են միայն ըստ երեւոյթին: Դրիմու, Նախիջևանի բարբառով գրուած երկու պատմութիւնների՝ *Մեկքօն Աղային Սթօռեան և Մեկքօն Աղային վերջաքանութիւնը*— դառն ծաղր է հազար ու մի պախարակելի միջոցներով հարստացող մեր վաճառականների վերայ, որոնք գող ու աւագակ չեն անուանուում, որովհետեւ չեն բռնուած՝ ըստ ռսի ասածի՝ не поймаешь—не воръ. Երկու գրուածքի վերայ էլ ազդեցութիւն է ունեցել Ռ. Պատկանեանը իր Նախիջևանի բարբառով գրած պատկերներով. իսկ *Մեկքօն Աղային վերջաքանութեան* երկրորդ մասը «Անդի Աշխարքը» նմանողութիւն է Գ. Սունդուկեանցի յայտնի վօդովիւի Դժբաղտաբար մեր Դրիմցու հեղինակին պահասում է երկու մեծ հեղինակների ծաղրելու տաղանդը, որով իհարկէ գրուածքը կորցնում է իր զլխաւոր արժէքը՝ լրջութիւնը: Բացի դրանից հեղինակին չի յաջողուել լիուրի օգտուել բարբառի հարստութիւնից—ինչպէս այդ արել են Պատկանեանը, Սունդուկեանը, Տմբլաչի Խաչանը և ուրիշները, որոնք բարբառով են գրել: Մինչդեռ եթէ լաւ չիմանալ գրել բարբառով, այն ժամանակը բարբառի էլ, գրուածքի էլ համը հոտը կորցւում է. ուրեմն ինչո՞ւ գրել բարբառով: Այնուամենայնիւ չեմ կարող ուրանալ, որ վերոյիշեալ «Անդի աշխարք»-ի մէջ կան բաւական սրամիտ կտորներ: Այսպէս օրինակ կեղծաւոր Թառաս Իվանիչը հետեւեալ կերպով է խոտովանում իր յանցանքները, որոնք նրան դժոխք են բերել՝ «Պասն ալ, աղօթքն ալ շթուքի համար կպահէի, որ արած ցածութիւններս շերտան տէյին. խաբէութիւն, գողութիւն, սուտ էրթում»—շտէ իմ կլավնիյ փոէտմէթներս...» Այդ շատ լաւ է. ինչպէս ամեն մի դպրոցում, այնպէս և կեսնքի դպրոցում

— լինում են գլխաւոր և ոչ գլխաւոր առարկաներ. Մելքօն աղաների, Թառաս Իվանիչների գլխաւոր առարկաները իհարկէ՝ գողութիւն, խաբէութիւն, որկրամոլութիւն, անառակութիւն և այլ այսպիսի «գիտութիւններն» են. իսկ մարդավարութիւնը, եղբայրսիրութիւնը, ազգասիրութիւնը և այլ «առարկաները» նրանց համար նոյն նշանակութիւն ունին, ինչ որ մի որևէ գիմնազիոնում՝ երգեցողութեան, զծագրութեան նկատմամբ գողութեան դասերը... Այ—դրանք են, որ հասկացել են «օլինի միտքը»—այսինքն կեանքի գաղտնիքը։ Նրանց ինչ հօգ, որ չորս դին «շիւան ու լոց է», որ կարիքը երկաթէ բազուկներով խեղտում է խեղճ որբերին, որ մեզ մոլթն է պատել տգիտութեան և մարդիկ իրանց կեանքը չեն խնայում մեզ այդ խաւարից ի լոյս աշխարհ հանելու, նրան ինչ փոյթ, որ գաղափարը ոտնակոխ է եղել, իսկ արդարութիւնը Գողգոթա է հանուել... Իր ստամոքսով կուրացած մեր Մելքօն աղաները երբէք չեն ունեցել Աստուած և դժոխքով համոզել կամ վախեցնել նրան սնկարելի է։ Պատկանեանը լաւ էր հասկացել այդ տեսակ մարդկանց անաստուածութիւնը և իր հերոսներից մէկի բերանը դրել էր հետեւեալ բնորոշ նախադասութիւնը՝ — «Անտի աշխարհ պիտ երթաս եղել. . ան ալ նալինք կա մի...» Հապա. նա նախ նշանակութիւն չի տալիս, որ հեռաւոր ապագայում կարող է դժոխքն ընկնել. բայց եթէ ի նկատի էլ առնելու որ լինինք այդ ո՛չ—հաճելի ճանապարհորդութիւնը՝ դա դեռ մեծ հարց է՝ գոյութիւն ունի արդեօք այդպիսի մի հաստատութիւն, ինչպիսին է դժոխքը։ Ուրեմն ասէք, ի սէր Աստուծոյ— ինչը կարող է ուշքի բերել այդ մեր մեծամասնութիւնը կազմող քաղաքացիներին. ինչո՞վ կարելի է ազդել այդ կէսմարդկանց վերայ, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ, երբ մէկի տեղ—հազար տուող ձեռք է հարկաւոր, երբ հասունող արցունքը առու է դարձել..

Ես տամ հարց և ո՞վ կտայ ինձ պատասխան. ո՞վ է այն բժիշկը, որ գալու է դարմանելու մեր ցաւերը, անդամահատելու մեր վարակիչ վէրքերը։

Էլի մեր լոյսը քո վերայ է, ո՞վ «երկդիմի» ժամա-

նակ, որ նայես ետև և տեսնես ամբողջ մեր պատմութիւնը, ու միևնոյն ժամանակ աչքերդ լառած դէպի առաջ տեսնում ես այնտեղ լոյսի-լոյսի շողեր, հեռավոր գարնան վարդ ու ծաղիկներ:

2.

Վառ լոյսեր երազելու ամենից աւելի ընդունակ են բանաստեղծները. բայց և դրանք վերջին ժամանակ շատ յուռետես են տրամադրուած. իսկ եթէ լաւատես են—շատ քիչ են խօսում ազգի ցաւերի մասին, գրեթէ չեն շօշափում քաղաքացիական մօտիւններ: Ահա իմ անաչ բանաստեղծութիւնների երկու ժողովածու կայ՝ փոքրիկ բարակ գրքուկներ: Մէկը—Արտաշէս Յարութիւնեանի բանաստեղծութիւնները—Հրատարակուած է 1902 թուականին Պոլսում, միւսը՝ Սիմ. Բաբիեանի—1904 թուականին, Ս. Պետերբուրգում: Երկու գրքուկի մէջ էլ քաղաքացիական կոչուող մօտիւր—բացակայում է. դա կարող է լինել գուգադիպութիւն. այնու հանդերձ նա հասարակութեան որոշ մասի տրամադրութիւն ցուցադրող կարող է լինել:

Ապա ինչ են նրանց ոտանաւորների մօտիւնները: Բնութիւնը և իրանց շնորհ: Ս. Բաբիեանը մասնաւորապէս զբաղուած է բնութիւնով, իսկ Ա. Յարութիւնեանի համար գերակշռողը իր շնոն է, իսկ բնութիւնը աւելի ֆօն է: Առաջինը Ղրիմցի է և զարմանալի չէ որ նա հիացած է բնութեան հրաշալիքներով և այդ հիացումը նրան բանաստեղծ է դարձնում. սակայն միայն մի ընդհանր համար, լետոյ—նրա ոգևորութիւնը հանգում է և արդէն բանաստեղծը պրոզայիք է դառնում: Դա նշան է, որ Ս. Բաբիեանը ծնուած բանաստեղծ չէ և միևնոյն արտաքին հանգամանքները նրան բանաստեղծ են դարձնում. ուստի մի քանի տասնեակ ոտանաւորներից՝ հազիւ մի երկու կտոր կարելի է գտնել, որոնք իրանց արտաքին ձևով և ներքին բովանդակութեամբ արժանի լինէին տպագրուելու: Նրան յաջողուել են Ղրիմի բնութեան «պատկերները» և նրա յաջող ոտանաւորները իսկապէս նկարուած պատկերներ

են, ինչպէս «Արմեանսկը» «Պերիկոպի դաշտերում», «Մայիսեան գիշեր» «Խրիմի լուշատետրից»։ Բայց հէնց որ հեղինակը թողնում է վրձինը և սկսում է դատողութիւններ անել կամ երազել—նա իսկոյն ցոյց է տալիս թէ իւր թուլութիւնը իբրև բանաստեղծի և թէ իբրև վերսիֆիկատուրի (ոտանաւորով գրող)։ Մի երկու գեղեցիկ պատկերներ Ղրիմու գեղեցիկ բնութեան—ա-հա այն բոլորը ինչ որ կարողացել է տալ Սիմ. Բա-բեանը իր գրքոյկով, մնացեալը—հանգիստ կարող էր մնալ հեղինակի գրասենեակի արկղներում նրա աշակերտական շարադրութիւնների կողքին։ Աւելի լուրջ և հետաքրքրական է Պօլսեցի հեղինակ Ա. Յարութիւնեանը. նրա մէջ կայ զգացմունք և ինքնուրոյնութիւն, համարձակութիւն և տէմպերամէնտ։ Այնուամենայնիւ նա էլ հեռու է իսկական բանաստեղծ լինելուց, որովհետև նրա պօեզիան շատ սահմանափակ է և «կարճատես»։ Հեղինակը, նրա «եսը», նրա սէրը, սիրոյ առարկան, բնութիւնը, որը այսպէս կամ այնպէս է տրամադրում հեղինակին—ահա այդ պօլսական պօեզիայի մօտիւնե-րը։ Գուցէ այստեղ գրաքննութիւնն է մեղսւոր, որը ճաճկաստանում շատ խիստ է և թոյլ չի տալիս հեղի-նակին շոշափել ուրիշ խնդիրներ բացի «վարդ ու սո-խակից»։ Ոչ. բանաստեղծի տրամադրութիւնը արդէն ցոյց է տալիս, որ հեռու է այդ տեսակ մօտիւներից. նա այնքան և այնչափ ապրում է անձնական կեանքով, որ էլ տեղ չի մնում հասարակականին։ Ոչինչ. ես միակողմանի չեմ. ես այդպիսի պօեզիա էլ ընդունում եմ ու ոչ միայն արդարացնում եմ, այլ և անհրաժեշտ եմ գտնում, որ լինի։ Գրականութեան մէջ արձագանք պիտի գտնեն կեանքի ամեն տեսակ երևոյթներ, թող ուրեմն անձնական պօեզիան էլ գոյութիւն ունենայ։ Բայց հարցն այն է, թէ նա ինչ է մեզ տալիս, ինչ է սովորեցնում։ Ա. Յովհաննիսեանը սիրահար է գեղեցիկութեան, բայց աւաղ որ նա ըմբռնում է գեղեցիկութեան աւելի նիւթապաշտական կողմը, քան թէ վսեմ ու վերացականը. և մինչև իսկ իր երգերի մէջ նա կարծես մոռանալով համեստութեան սահմանները ու ռգւորուելով արտաքինի հրապոյրներով նկարագրում է

Մագերն ըսփիւռ ոսկեզօծ՝
 Կը սանդրէ անի,
 Ու կը սարսուռն լանջքը հոծ
 Ու պորտն հալանի»:

Աստուած չանէ, որ մի բանաստեղծ մինչև «պորտը» հասնի. այդտեղ վերջանում է բանաստեղծութիւնը և սկսւում է այն հիւանդոտ պօեզիան, որին մենք հանդիպում ենք Բօդլէսի կամ Վէրլէսի մի քանի անհամեստ ոտանաւորների մէջ և որոնց շնորհիւ այդ բանաստեղծներն հիւանդ ու խելագար են հռչակուել:

Ա. Յարութիւնեանը յաճախակի խօսում է իր «աղուոր»ի մասին (գիտէինք «սիրելիս», «ետրս», բայց դեռ չէինք հանդիպել «աղուոր» ին. մախլաս, ինչևիցէ — էութիւնը նոյնն է). բայց և միշտ Հէյնէի նման զգուշացնում է, որ նա երկար սիրել չի կարող, ու մէկ «աղուորից» դէպի միւսը անցնելը նրա համար հասարակ բան է: Նա սիրում է իր «աղուոր»ին և պատրաստ է նրա անունը յաւերժացնել իր երգերի մէջ. բայց ես չտեսայ, որ նա պաշտէր իւր «աղուոր»ին և վերաբերուէր դէպի նա այն իդէալական սիրով, առանց որի ոէրն էլ սէր չէ, սիրոյ հրապոյրն էլ կորցնում է իր շքեղութիւնը և վսեմութիւնը:

Սակայն չեմ կարող ասել, որ Ա. Յարութիւնեանը զրկուած լինէր իդէալապէս զգացուելու ու զգա ու ընդունակութիւնից. երկու ոտանաւոր՝ ամենագեղեցիկները իմ կարծիքով — ցոյց են տալիս, որ նա կարող է մտքերով ու յոյզերով սլանալ չափ հեռուն այս մեղսալի աշխարհից՝ դէպի երկինք, դէպի Աստուած: Այդ լինում է երբ նա բնութեան գրկումն է (գարնանային երազանք) կամ ծածարում (Մոմը): Երկու դէպքումն էլ կարողանում է իր քնարի այնպիսի լարերը հնչեցնել, որ կարգացողը չի կարող չխոստովանել, որ նրա մէջ կայ բանաստեղծական քանքար, թէպէտ և ոչ մեծ: Եթէ նա իր ոտանաւորները հրատարակելուց առաջ ջոկէր ու մաղէր, այն ժամանակ մենք կունենայինք թուով քիչ, բայց բովանդակութեամբ հետաքրքրական ոտանաւորներ, որոնց մէջ աւելի կցոլար հեղինակի քանքարը,

քան թէ այժմ նրա բազմաթիւ, բայց շատ անգամ ջրալի ոտանաւորների մէջ:

Է.

Օտար գրականութեան մէջ այնքան շատ կան նորութիւններ և միւսնոյն ժամանակ և ոչ մի արտաքոյ կարգի երեւոյթ, որ ես դժուարանում եմ այստեղ խօսել նրանց մասին: Օգտւում եմ լրագրական լուրից երկու խօսք նուիրելու մի գրողի մասին, որի հետ գուցէ ամենեւին ծանօթ չէ հայ հասարակութիւնը, բայց որի գործունէութիւնը որոշ ազդեցութիւն է ունեցել Ֆրանսիական գրականութեան վերայ, մասնաւորապէս քննադատութեան: Դա Սէնտ Բեռն է, որի ծննդեան հարիւրամեակն են տօնելու Ֆրանսիական գրական շրջանները դեկտեմբեր ամսում: Քննադատութեան պատմութեան մէջ անջնջելի հետք է թողել այդ տաղանդաւոր Ֆրանսիացին, որ XIX-րդ դարու առաջի կիսում տարիների ընթացքում քննադատութեան էր ենթարկում գրական ուղղութիւնները և դրոյները, գրականներին և նրանց գրուածքները, գրականութեան անցեալը և ներկան: Հետաքրքրական է այս քննադատի գործունէութիւնը, որ ոչ որոշ «սրբութիւն» է ունեցել, լանուռն որի ամեն մէկը մեզնից վիճում, գովում ու քարոզում է. ոչ ուղղութիւն, որի ախոյեանը նա լինէր. ոչ էլ քննադատութեան մի մէթօդ, որի հիման վերայ նա պարտական համարէր քննադատել գլխական արտագրութիւնները: Չնայած այս և շատ ուրիշ պակասութիւններին՝ այնուամենայնիւ նա մեծ դեր է խաղացել իբրեւ քննադատ:

Դրա պատճառը պէտք է որոնել այն պարզ հանգամանքում, որ Սէնտ Բեռն քննադատական տաղանդը բնածին էր: Նա այն քննադատներիցն էր, որոնց մասին խօսում է և Լև Տօլստօյը—իբրեւ ինկալկան քննադատների մասին: Լ. Տօլստօյի կարծիքով քննադատութեան ճշգրիտ որոշումը (опреѣленіе) տուել է Մետեու Աւնօլդը, որի կարծիքով «քննադատութիւնը պէտք է որոնէ և գտնէ այն բոլորի մէջ, ինչ որ երբ և իցէ և ուր և իցէ գրուած է եղել, ամենակարեւորը

և ամենալաւը և այդ ամենակարեւորի և ամենալաւի վերայ պէտք է ընթերցողների ուշքը դարձնէ»:

Հէնց այդպէս էլ վարւում էր Սէնտ Բւըր «Քննադատը, ասում էր նա, այն մարդն է, որ իմանում է կարգալ և որ կարգալ է սովորեցնում ուրիշներին»: Այսինքն—այն մարդը, որը հասկանում է այն, ինչ որ կարգում է, ըմբռնում է կարգացածը, հասկանում է հեղինակին, թափանցում է նրա մտքի և հոգու խորքերը, և օգնում է ընթերցողին նոյնն անելու գործում: Սակայն միայն հասկանալով չէր բաւականանում Սէնտ Բւըր—Ով որ ունի գեղեցիկ ճաշակ, նա չի կարող անտարբեր անցնել լաւի կամ վատի մօտով, իսկ Սէնտ Բւըր արտաքոյ կարգի վարդաքաճ ճաշակի տէր մարդ էր և նա չէր կարող չգերադասել լաւը, կամ չը պախարակել վատը: Վերջին դէպքում նա այդ «վատը» այնպիսի փոփոխութիւնների էր ենթարկում, այնպիսի յաւելումներ կամ յապաղումներ էր անում, որ գրուածքը վերածնւում էր, կարծես, և արդէն քննադատի ծրագրած գեղեցիկի ու լաւի գաղափարին էր մօտենում ¹⁾: Իր այդ ընդունակութեան կամ սովորութեան մասին է, որ նա ասում է «քննադատութիւնը միւսնոյն ժամանակ և անդադար ստեղծագործութիւն է»:

Բնածին խելքը և քննադատական ձիրքը, գեղեցիկ վարդաքաճ ճաշակը և ընթերցանութիւնը— շատ հեշտացնում էին գրական երկը հասկանալու գործը: Բայց հարցասէր Սէնտ Բւըր դրանով չէր բաւականանում և ամեն մի գրուածք ուսումնասիրում էր այդ գրուածքի հնդինակին ուսումնասիրելով: Նա ժրաջան մեղուի նման հաւաքում է հեղինակի մասին բոլոր տեղեկութիւնները, ստեղծում է իր երեւակալութեան մէջ այդ հեղինակի մտաւոր պատկերը և ապա վարպետ պատկերազրոյի նման տալիս էր հեղինակի դիմագիծը և առանց տատանուելու արդէն հեղինակի գրուածքների մասին: Սէնտ Բւին—ասում է Բրանդէսը—հետաքրքրում է գրքի հեղինակը, նրա նպատակն է գտնել գրքի

¹⁾ Տես՝ Է. Ֆագէի «XIX-րդ դարու բարդական «մտածողներ և բարոյագէտներ» ուսումնասիրութիւնը:

ետեւ թագնուած հեղինակին (trouver l'homme derrière le livre)։ Շնորհիւ այս խոզգարկութիւններին և ուսումնասիրութիւններին Սէնտ Բեւ տուել է մի շարք գեղեցիկ կիսաքննադատական, կիսակենսագրական յօդուածներ։ Հեղինակների կեանքը և բնաւորութիւնը ուսումնասիրելու այդ ձեւը յետոյ կատարելագործեց միւս ֆրանսիացի քննադատը—հռչակաւոր Տէնը։ Այսպիսով Սէնտ Բեւ առանձին նշանակութիւն տալով հեղինակի հոգեբանութեանը և այդ հոգեբանութեան որոշ մօմէնտի ծնունդ համարելով հեղինակի ամեն մի գրուածքը—մտցնում է քննադատութեան մէջ այն հոգեբանական մէտոդը, որով ղեկավարւում են քննադատների մեծամասնութիւնը մինչև օրս էլ։ Նրա գլխաւոր երկերն են՝ «Երկուշաբթուայ բանասիրականներ» և «Պօռ-Ռոյեալ»։

Ը.

Ռուսաց գրականութիւնը և ընթերցող հասարակութիւնը դեռ գտնւում է երկու ծանր հարուածների ազդեցութեան ներքոյ։ Մէկը միւսի ետեւից մեռան՝ Նիկոլայ Կոնստանտինովիչ Միխայլովսկին և Անտօն Զեխովը։ Վերջինի գրուածքների հետ մեր ընթերցողները ծանօթ են, իսկ կենսագրական տեղեկութիւններ հաղորդուած են «Լումայի» № 4-ում, ինչպէս և միւս հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ։ Առաջներն էլ երեւցել են մեզ մօտ յօդուածներ վաղամեռիկ տաղանդաւոր ռուս վիպասանի մասին¹⁾։ Միխայլովսկու մասին մեր մամուլը շատ քիչ է խօսել, մինչդեռ, ըստ իս, Միխայլովսկին իր գրուածքներով մեծ ազդեցութիւն է ունեցել մեր հայ ինտելլիգէնտ սերունդների վերայ, այսինքն 70-ական, 80-ական, գուցէ և 90-ական թուականներում ռուսաց համալսարաններում սովորող հայ երիտասարդների աշխարհայեցողութեան վերայ։ Միխայլովսկին 40—50 տարիների ընթացքում աշխատել է գրական ասպարիզի վերայ և գրեթէ սկզբից ի վեր ա-

¹⁾ Զէխովից շատ բան թարգմանել է և ղետեղել «Նոր-Դարի» բանասիրականում Հայր Մուշէ Դանազոյեանը։

զատամիտ երիտասարդութեան և կուսակցութեան պարագլուխ է ճանաչուել: Տասը ստուար հատոր գրուածք — ահա նրա մահարձանը, որ նա ինքն իրան է կանգնեցրել, հատորներ, որոնց մէջ հեղինակը արձագանք է տուել տասնեակ տարիների ընթացքում ռուս գրական և հասարակական ասպարիզում երեացող գրեթէ բոլոր հարցերին: Միաժամանակ նա և քննադատ է, և սօցիոլոգ և հրապարակախօս: Իբրև առաջնակարգ գիտնական նա քննութեան բովից է անցկացնում Սպէնսէրի, Գարվինի, Կարլ Մարկսի գրուածքները. տալիս է բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններ անհատի և ամբոխի հոգեբանութեան. գրում է գեղեցիկ քննադատութիւններ Գարշինի, Ուսպէնսկու, Տոլստոյի և այլոց գրուածքների. անգաղար խրախուսում է նոր տաղանդներին և ծաղրի առարկայ է շինում ապիկարներին. կըռւում է պահպանողական կուսակցութեան հետ և պաշտպանում իւր գաղափարները թէ թշնամիների և թէ հակառակորդների յարձակումներէջ...

Եւ լանուռն ինչ բանի այս բոլորը:

Յանուռն մարդու, մարդկային իրաւունքների: Ամէն բանում նա նախ և առաջ փնտրում էր մարդուն, մարդու հրջանկութիւնը, մարդկային բարձր շահերը և ամեն ինչ անում էր ըստ այդ չափի: Նրան վիճակուեց գործելու այն շրջանից անմիջապէս լետոյ, որը բարեփոխեց ամբողջ ռուսիան և Միխայլովսկին ամբողջ կեանքը նուիրեց ի պաշտպանութիւն և ի զարգացումն այդ շրջանի գաղափարներին: Լոյս և ճմարտութիւն մտցրին 60-ական թուականները և Միխայլովսկին դարձաւ նրանց ամենատաղանդաւոր պաշտպանը և պրոպագանդիստը: Ռուս գեղջուկ տարրը, որը նոր-նոր ազատուեց ճորտութիւնից—դարձաւ Միխայլովսկու ամենալուրջ ուշադրութեան առարկան. և եթէ մի քանի ռուս հեղինակներ ստեղծեցին գրականութեան մէջ ժողովրդաասիրական ուղղութիւն, —այդ ուղղութիւնը գիտական հիմքերի վերայ դնողը եղաւ Միխայլովսկին: Նա ունէր զարմանալի ընդունակութիւն խօսել ամենահրատապ խնդիրների մասին և քննադատութեան են թարկել այնպիսի գրուածքներ, որոնք այս կամ այն կող-

մով կապուած են իրականութեան հետ: Վերականու-
թիւն և կեանք՝ էին կոչուած նրա բազմաթիւ լրագրա-
կան և ամսագրական յօդուածները. և ճիշտ որ նրանց
մէջ կեանքը գրկախառնուած էր գրականութեան հետ
և առանց առաջնիս—վերջինս նրա համար արժէք չու-
նէր: Այդ ատճառով էլ նրա յօդուածները միշտ թարմ
և հետաքրքրական էին—այդ պատճառով էլ նա ունէր
ընթերցողների ահագին շրջան: Միշտ անկեղծ ու շի-
տակախօս, շատ անգամ կծու ու ոչ միշտ արգարացի—
նա յամենայն դէպս բաց ճակատով էր ասպարէզ գա-
լիս և երբէք չէր դաւաճանում իր սկզբունքին՝ լոյս
ժողովրդի համար: Երիտասարդ սիրում է այդ տեսակ
տրիբուն գրողներին և ուրախութեամբ հպատակուում
է նրա բարոյական ազդեցութեանը: Եւ ճիշտ՝ վերջին
ժամանակուայ ռուս հրապարակախօսների մէջ Միխայ.
լովսկին բռնում էր եզակի տեղ իր խօսքի ոյժով, ազ-
դեցութեամբ և ժողովրդականութեամբ: Նա եկաւ բռն-
նեց այն տեղը, որը բաց մնաց աւելի ևս բազմա-
կողմանի, աւելի ևս տաղանդաւոր ռուս քննա-
դատ հրապարակախօսի, որ շատ շուտ ստիպուած եղաւ
հեռանալ գրական—հասարակական ասպարիզից: Խօսքս
Զեռնիշևսկու մասին է, որի մահուան տասնևհինգա-
մեակը նորերս կատարեցին և այդ առթիւ գուցէ առա-
ջին անգամ կարողացան վերջապէս ասելով, թէ որպիսի
հազուադիւս գանձ է կորցրել ռուս հասարակութիւնը
յանձին Զեռնիշևսկու:

Թ.

Արդէն մի անգամ գրել էի, թէ հայագէտ պ. Իւ-
րիւ Վեսելովսկին առանձին գրքով հրատարակելու է
իր մի քանի յօդուածները հայոց գրականութեան վե-
րաբերեալ: Յօդուածների այդ ժողովածուն լոյս է տես-
նելու տարուայ վերջում Ռոստովում: Յօդուածներն են՝
ա. Հերոսական շրջանի գրական գործիչը, այսինքն Ե.
դիշէ վարդապետը. բ. Պրանսիացի հռչակաւոր գրող
Կորնէյլը և հայերը, գ. Վենետիկ Միլիթարեան վանքը
դ. XIX-րդ դարու հայոց բանաստեղծութիւնը, ուր բե-

րուած են լինելու Վեսելովսկու թարգմանած բազմա-
թիւ ոտանաւորներ. ե. «Հիւսիսափայլը» և նրա շրջա-
նը, դ. Արեւմտեան ազդեցութիւնը ռուսահայ գրակա-
նութեան մէջ—մի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն. է.
Կրթութեան հարցեր հայոց գրականութեան և մամու-
լի մէջ. ը. Երգիծաբանական տարրը հայ գրականու-
թեան մէջ. թ. Գանանց տիպեր հայ գրականութեան
մէջ. ժ. Հայ գրողները և ռուսաց ազդեցութիւնը: Այս
յօդուածներից միմիայն վերջինը լոյս չէր տեսած դեռ
և նոր տպուէց Русс. Вѣд. լրագրի բանասիրականնե-
րում, մնացեալները լոյս էին տեսել արդէն զանազան
ժամանակ ռուս մամուլի էջերում: Նոր լոյս տեսած
յօդուածը ներկայացնում է այն պատասխանները, որ
ստացել է հայ հեղինակներից պ. Վեսելովսկին իր նը-
րանց ուղղած հարցերին: Հարցերն են եղել՝ «ունեցե՞լ է
արդեօք ռուս գրականութիւնը Ձեր վրայ կամ Ձեր
գրուածքների վերայ ազդեցութիւն և ինչո՞ւմն է ու
ինչ չափով է այդ երևացել Ձեր գրուածքների
մէջ»: Պատասխանները հետաքրքրական են և ապա-
ցուցանում են այն, որ մենք վաղուց է արտայայտել
ենք մեր՝ «Նոր-դարում» տպուած «գրական ակնարկնե-
րում». այսինքն թէ մեր ռուսահայ գրողների և թէ նրանց
գրուածքների վերայ մեծ ազդեցութիւն է ունեցել ռուս
խօսքը, միտքը և հանճարը: Յօդուածը շատ իմաստալից
է և արժէ թարգմանել հայերէն: Հեղինակներից մեզ ան-
յայտ պատճառներով պակասում են՝ Պ. Պոռչեան, Գ.
Բարխուդարեան, Մուրացան, Փափագեան, Ա. Հարոնեան,
Մանթ և այլն: Ցանկալի էր Սունդուկեանի, Աղայեանցի,
Լեօի, Նար-դոսի, Երվանդադէի, Ա. Իսահակեանի, Յ. Յով-
հաննիսեանի, Յ. Թումանեանի, Աղ. Ծատուրեանի խոստո-
վանութիւնների կողքին տեսնել և վերոյիշեալ ղուրս մնա-
ցած հեղինակների պատասխաններն էլ. այլ և աւելի երի-
տասարդ գրողների: Հետաքրքրական է նոյնպէս նոյն հար-
ցի մասին ունենալ մեր խմբագիրների, հրատարակիչնե-
րի և հրապարակաւոսների պատասխաններն ևս: Այն ժա-
մանակ կարելի է աւելի ուղիղ եզրակացութիւն անել այդ
ազդեցութեան մասին, դիտել թէ որ ասպարիզի վերայ

աւելի երեացել այն և—որ գլխաւորն է—տարիներէ ընթացքում ինչպիսի ձև և բովանդակութիւն է ստացել այդ ռուսական ազգեցութիւնը: Այդ տեսակ «Հարցու-փորձը» կարող է այնպիսի տեսարաններ բանալ մեր առաջ, որոնց մասին շատերը գուցէ չեն էլ կասկածում:

Յամենայն դէպս կղզիացած ապրելը—մահ է ամէն մի ազգութեան համար. թող ուրեմն ազատ ներգործէ մեր վրայ օտար ազգեցութիւնը, միայն որ մենք ունենանք ներքին ոյժ՝ մերազնացնելու օտար տարրերը և այդպիսով ճոխացնելու մեր ինքնուրոյն հանճարի արտադրութիւնը: Դա է նպատակն ամէն մի ազգութեան առանձին ինքնուրոյն գոյութեան:

Գուցէ անտեղի չի լինիլ բերել այստեղ նշանաւոր ռուս պրոֆէսօր Գրադովսկու դասախօսութիւնից հետեւեալ կտորը ¹⁾. «Գիտութիւնը չի ժխտում այն զաղափարը, որ ամէն մի ազգի մտաւոր, բարոյական և տընտեսական կեանքի կարեւորագոյն արդիւնքները դառնում են բոլոր ուրիշ ազգերի սեփականութիւն: Բայց պատմութիւնը անհերքելի փաստերով ապացուցանում է, որ այդ արդիւնքներից ամեն մէկը կարող էր երևան գալ ազգային պատմութեան հոգի վերայ. որ Փիդէասի արկածները և Պլատոնի փիլիսոփայութիւնը—յունական ստեղծագործութիւն էին, որ հռովմէական իրաւունքը—հռովմէական պատմութեան արդիւնք է, Անգղիայի սահմանադրութիւնը—նրա ազգային սեպհականութիւնը: Այդ չի արգելում նրանց համամարդկային նշանակութիւն ունենալ, ազգել բոլոր աշխարհի գեղարուեստի, փիլիսոփայութեան և քաղաքականութեան վերայ:

Յանուն համամարդկային քաղաքակրթութեան յիսկատարութեան—բոլոր ազգերը կոչուած են գործունէութեան և կեանքի՝ որ միաչափ հեռու է լինելու թէ կղզիացած մեկուսութիւնից եւ թէ կոյր նմանողութիւնից: Ազգային ստեղծագործութիւն—ահա ամէն մի ազգի բնական նպատակը, և առանց այդ նպատակի

¹⁾ А. Градовский. Национальный вопросъ въ исторіи и въ литературѣ. Стр 11—12 երես:

կարող չէ տեղի ունենալ մարդկային ցեղի կառարելա-
գործութիւնը: Սպանել ժողովրդի (ազգի) ստեղծագոր-
ծող ոյժը—նշանակում է սպանել անհատի անձնական
ձեռներեցութեան ոյժը: Բոլոր ազգերը և ցեղերը են-
թակալ անել մի ամենափրկիչ քաղաքակրթութեան,
նոյնքան վնասակար է ազգում միջազգային կեանքի վե-
րալ, որքան ամենափրկիչ վարչական կենդրոնացումը—
երկրի (ժողովրդի) ներքին կեանքի վերալ: Կարծեմ բա-
ւական է:

ՄԻՆ. ԲԵՐԱԵՐՍԱՆ

Նոր-Նախիջևան
1904